

Костянтин КОНДРАТЮК (Львів)

ІВАН ФРАНКО – ПУБЛІЦИСТ

У творчій спадщині І. Франка важливе місце посідає соціально-економічна публіцистика. Він друкував свої статті, рецензії та кореспонденції в багатьох газетах і журналах українською, польською і німецькою мовами. І. Франко мав ґрунтовні знання з економіки, був добре обізнаний як з класичною, так і з новітньою соціально-економічною літературою. Його, насамперед, хвилювала доля селянства, що складало основну частину українського населення Галичини. Розглядаючи становище галицьких селян, дослідник у рецензії на публікацію С. Щепановського “Злидні Галичини у цифрах” зауважує, що Галичина ще йде попереду інших європейських країн щодо відносної кількості рільничого населення, але тут на 1000 душ сільського населення припадає 551 голова худоби. В той час в Англії цей показник становить 1654 шт., в Ірландії – 1350, у Франції – 1060, в Німеччині – 1028 шт. В Англії кожен рільник продукує щонайменше у шість разів більше м’яса й молока, ніж рільник у Галичині¹. Галичани, які експортують сільськогосподарську продукцію, харчуються дуже бідно. За винятком картоплі, у споживанні якої Галичина стоїть на чолі всіх країн, середнє споживання збіжжя й м’яса не дорівнює навіть половині їхнього споживання в інших країнах. Навіть коли б Галичина нічого не експортувала, мала б на душу населення не більше як 144 кг збіжжя і 20 кг м’яса, тобто половину того, що споживає Франція². Причин такого низького рівня споживання, на думку І. Франка, не треба шукати у фізичній дегенерації чи нездатності галицького робітника чи селянина. Навпаки, галицький робітник анітрохи не гірший за німецького або англійського. Це виявилось в Америці, де галицького робітника шукають до копалень вугілля. Видно це також у Німеччині, у Шльонську, ба навіть і в Галичині, наприклад, у залізничних майстернях, у нафтовій та гуральницькій промисловості. Головною причиною нашою економічної відсталості, – зазначає І. Франко, – є брак засобів і сучасних знарядь праці – машин³. Цю тезу автор розвиває у статті “Галицька промисловість”, у якій наводить такі дані: у числі 383 промислових закладів, які у 1887 р. відвідав інспектор, 149 не мали інших моторів, крім людських рук⁴.

У зв’язку з цим І. Франко звернув увагу на податкову систему Австро-Угорщини. І хоча, як він писав, Галичина платила не найбільше податків порівняно з іншими провінціями монархії, але ці податки були для місцевих мешканців особливо дошкульними. І. Франко, наприклад, відзначав, що високі податки руйнують

¹ *Франко І.* Злидні Галичини в цифрах // *Його жс.* Зібрання творів: У 50-ти т. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 17.

² Там само. – С. 19.

³ Там само. – С. 18.

⁴ *Франко І.* Галицька промисловість // Там само. – С. 54.

місцеву промисловість ще в зародку. Завдяки ретельності податкових інспекторів зародки домашнього промислу всихають, ніби їх підтопила філоксера⁵.

І. Франко наголошував, що податкові закони захищають інтереси панівних верств. Він пропонував запровадити особисто-прибутковий податок, який би дав можливість витрушувати кишені багатіїв для загального добра, а також оподатковувати грошові й товарні біржі, підвищити податки на предмети розкоші тощо. Він писав, що гроші шукають переважно у бідній селянській кишені, до котрої щороку сягають дедалі глибше та глибше. “Кожий новий податок, спадаючий на наш край від центрального правительства, тисне нас далеко сильніше, ніж другі краї коронні, хоч в результаті витискає з нас пропорціонально далеко менше, ніж з других країв”⁶.

І. Франко на конкретних прикладах показав діяльність податкових ексекторів, які силоміць забирали в селян усе, що можна було забрати за податкові залежності. Він також піддав детальному аналізу бюджет рідного краю в статті “Сила податкова Галичини”⁷. Головний висновок, до якого він прийшов, вивчивши прибуткову частину бюджету Галичини, місце окремих його компонентів у бюджеті Австро-Угорської держави – це економічна відсталість краю, недорозвиненість тут промисловості.

У статті “Що коштують наші школи?” дослідник з’ясував питання про те, наскільки Галичина користувалася бюджетними асигнуваннями, яку вона мала користь від перебування у складі Австро-Угорщини. Оцінюючи державний бюджет, він зазначав, що на школи в Галичині припадає лише 11,4 % видатків, тоді як населення і територія краю становить $\frac{1}{4}$ частину монархії. Проаналізувавши державні затрати на утримання вищих шкіл, особливо Львівського і Чернівецького університетів, Франко дійшов висновку, що матеріальний стан цих університетів був чи не найгірший в Австро-Угорщині. Не кращим становище було і Львівської політехніки, яка з погляду фінансового забезпечення посідала передостаннє, а за кількістю професорів – останнє місце з-поміж таких навчальних закладів. Загалом у справі освіти бюджет Галичини був мізерним. З цього приводу І. Франко писав, що держава у затратах на народні потреби “єсть для нашого народу мачухою, що старається, де тільки можна, дати нам якнайменше з очевидно і не обрахованою шкодою для нашого культурного розвою”⁸. Якщо інші народи скаржаться на бюджет, то українці мають підстави бути подвійно незадоволені, бо щодо потреб вони найгірше забезпечені між усіма австрійськими провінціями. “Ми, – писав І. Франко, – як той бідний промокший Бровко, на котрого і з неба дощ іде, і з стріхи вода тече”⁹.

У статті “П’ять літ господарки крайової” І. Франко аналізує фонди, якими розпоряджаються крайові власті. Порівнявши прибутки і заборгованість краю за 1876–1880 рр., він стверджував, що борги зростали швидше від доходів. А це не найкраща характеристика господарювання і влади. Згідно з даними офіційної статистики, за п’ять років дефіцит бюджету краю зріс з 47 тис. до 856 тис. ринських. Одна з причин цього – збільшення витрат на утримання чиновницького апарату. Подібні витрати він назвав непродуктивними. “Під непродуктивними видатками, – твердив

⁵ Франко І. З царини фіскалізму // Там само. – С. 46.

⁶ Франко І. Сила податкова Галичини // Там само. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 138.

⁷ Там само. – С. 199.

⁸ Франко І. Що коштують наші школи? // Там само. – С. 150.

⁹ Там само.

автор статті, – розуміємо такі видатки, котрі ані посередньо, ані безпосередньо не причиняються до піднесення чи то економічного, чи то культурного стану краю... До таких видатків ми мусимо зачислити всі видатки адміністраційні, проценти від позичок і всякі інші видатки, котрі не повертаються на потреби економічні, наукові, санітарні і просвіти”¹⁰. І. Франко констатував, що видатки на управління в Галичині були удвічі більшими, ніж на сільське господарство, промисел і гірництво. З цього випливало, що бюрократично-чиновницький апарат і земельна шляхта перетворили крайовий бюджет в інструмент зміцнення своїх позицій, нехтували інтересами і потребами більшості місцевого населення.

У полі зору Франка-журналіста постійно перебувала діяльність різних банків, зокрема Селянського, який спочатку організували українці, але згодом він перейшов до поляків. Цей банк здобув собі сумну славу “закладу до обдирання хлопських шкір”¹¹. Намагаючись вирватись із лабет лихваря, селянин йшов за позикою до банку і тут потрапляв у ярмо не менше – кожний 20-й селянин у Галичині був боржником цього банку¹². Ця фінансова інституція обтяжила іпотеками приблизно 600 000 моргів селянських земель вартістю 27 млн. зол. ринських. Його 15-літню діяльність (1867–1883 рр.), за словами І. Франка, можна порівняти хіба із знищенням українського народу татарськими ордами у XVI–XVIII ст.¹³ І. Франко докладно проаналізував баланс банку, показав причини і наслідки його банкрутства. На підставі аналізу операцій банку він довів, що весь тягар катастрофи Селянського банку буде перекладатися на селян під патріотичними гаслами добродітності для краю. Поряд із цим Франко піддав критиці різні проекти ліквідації цього банку, що їх пропонували владні структури, маскуючи свої корисливі наміри турботою про народні інтереси.

У статті “Банк Крайовий” за 1883 р. І. Франко писав, що не хоче нікому докоряти у неправдивості чи недобросовісності. “Ми віримо, – зазначав він, – що ініціатори “Банку Крайового” раді би дійсно світ весь – не лише от наш край – спасти [...] Ми припускаємо навіть, що ся нова інституція фінансова буде добре розвиватися, процвітати [...], але на чию ж користь будуть іти зиски сього банку?”¹⁴. І. Франко нагадував читачам, що Банк Крайовий не дуже турбується боргами селян. Мовляв, нехай самі рятуються з біди. Що стосується поміщицьких маєтків, то їх обслуговує Галицьке кредитове земельне товариство. А проте селянські господарства потребують ще більше допомоги, ніж поміщицькі – це й спричинило появу Банку Крайового.

Розглянувши докладно статут банку, джерела його створення, характер кредитних операцій, І. Франко розкрив його соціально-економічну функцію. Він з іронією писав, що банк мало допоможе селянинові, який залишився без лісів і пасовищ. Отож, йому залишилося молитись і трудитись, сидіти тихо й не упоминатися банківської допомоги. Франко фактами доводив, що банк веде справу в інтересах не селянства, а великих землевласників. Він показав, що банк аж ніяк не забезпечує дешевого і доступного кредиту, про який пишуть газети. Захвалювальний дешевий

¹⁰ Франко І. П'ять літ нашої господарки крайової // Там само. – С. 222.

¹¹ Франко І. Катастрофа банку селянського // Там само. – С. 295.

¹² Левинський В. Франко як економіст. – Скрентон, 1957. – С. 381.

¹³ Там само. – С. 85.

¹⁴ Франко І. Банк Крайовий // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 165.

кредит виносить 11,5 % річних, іпотечні позики даються під 5,4 %, тоді як навіть 4 % є для селян зависоки¹⁵.

І. Франко доволі критично також відгукувався про діяльність банківських службовців, зазначав, що вони, передусім, дбали лише про задоволення власних потреб, власне збагачення, відсуваючи інтереси своїх клієнтів на другий план, а іноді й відверто ними нехтуючи. Це, до речі, ставало причинами кризового стану деяких тодішніх банків, часто призводило до банкрутства.

Критикуючи діяльність банків, І. Франко усе ж надавав перевагу їхнім кредитам порівняно з лихварськими, які супроводжувалися значно гіршими економічними і моральними руйнаціями. Він вважав, що селянське господарство необхідно зробити кредитоспроможним за допомогою певної системи заходів. Майже в кожній статті публіцист намагався збудити в української громадськості ініціативу до активної підприємницької діяльності у сфері банківсько-кредитних відносин, вчитися банківської запопадливості в інших народів. “Дрімати не пора”, – наголошував І. Франко¹⁶.

У кількох статтях, опублікованих 1883 р., І. Франко аналізує гостру проблему лихварства на селі. “Галичина, – стверджував автор, – класичний край лихварства”¹⁷. “Жоден край австрійської монархії, ба навіть у всій Європі, не може показати такого великого числа професійних лихварів, як Галичина”¹⁸. Лихварі надавали позики селянам на короткий термін, переважно від “передднівка” до осені або якогось ярмарку. Найуживанішим терміном був один місяць – один тиждень. Лихварі, передбачаючи, що боржник не зможе вчасно сплатити борг, давали відтермінування і уже нараховували відсоток на відсотки від позики, і ці відсотки рахували окремо від боргу. І, як наслідок, стягнення боргу за рахунок майна боржника – рухомого чи нерухомого¹⁹. Виокремлюючи головні чинники, які гнали селянина до лихваря, Франко зазначає, що це були стихійні лиха, неврожаї, пишні весілля, хрестини і похорони, судові процеси і спадкові переговори, нарешті урядові й автономічні податки²⁰.

Чимало статей І. Франко присвятив трудовій міграції галицьких селян у країни Європи та за океан – в Америку. Одна з них – “Еміграція галицьких селян” – була опублікована у 1883 р. Автор, насамперед, зауважив, “що Галичина перелюднена; се значить [...] що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення”²¹. Тому не можна дивуватися еміграції селян з Галичини. Сільська людність, підкреслюється у статті, емігрує масами до південної Угорщини, до Північної Америки, до Бразилії, до Румунії, на російську Волинь і т. д.²²

В інших публікаціях І. Франко акцентує увагу на економічних причинах еміграції, через їх призму розкриває масштаби, інтенсивність емігрантського руху. І це

¹⁵ Франко І. Дальші прояви “ргасу organicznej” // Там само. – С. 272.

¹⁶ Франко І. Економічна підвалина // Там само. – С. 416.

¹⁷ Франко І. Лихварство в Галичині // Там само. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 373.

¹⁸ Там само. – С. 374.

¹⁹ Там само. – С. 377.

²⁰ Там само. – С. 375.

²¹ Франко І. Еміграція галицьких селян // Там само. – С. 343.

²² Франко І. Еміграція галицьких селян // Там само. – С. 345.

закономірно. Адже пізнання феномена еміграції вимагає саме з'ясування її природи і причин. У публіцистиці Франка наведено яскраві факти про негідну поведінку емігрантських емісарів у Галичині. Однак, він завжди підкреслював, що не вони є двигуном еміграції. Найнебезпечнішим еміграційним агентом були економічні нестатки, безземелля і нужда селянства.

І. Франко зі співчуттям писав про поневіряння емігрантів. Для цього він використав як розмови і листи емігрантів, так і власні спостереження. “Бідний наш народ! – З обуренням писав І. Франко. – Емігрує з краю, бо його деруть і тиснуть з усіх боків, а деруть і тиснуть його, бо емігрує”²³. І. Франко викривав такий засіб заробітку лихварями на селянській біді, як агітація та організація їх виїзду за кордон. У 1873–1891 рр. з Галичини виїхало 270 тис. емігрантів, а галицькі лихвари на цьому заробили 13,5 млн. зол. ринських²⁴.

Поряд з цим І. Франко звертав увагу і на той факт, що галицький еміграційний рух мав не тільки негативні, але й позитивні моменти. Він багато в чому поділяв думку європейських економістів, які вважали, що емігрант, виїжджаючи з перенаселеної околиці, залишає місце іншим, підносить платню тим, що залишаються, полегшує їх існування, а отже, і добробут²⁵.

І. Франко не тільки прагнув зрозуміти причини існування тогочасної несправедливості, збідніння широких верств населення, але й наполегливо шукав шляхів розв'язання цих складних питань. На його переконання, поліпшити матеріальне становище селян і робітників, змінити ситуацію на краще могла кооперація, взаємодопомога. Йшлося, передусім, про використання різних форм кооперації: виробничої, кредитної, споживчої тощо. Сила і справедливість останніх полягала в їхньому добровільному характері, рівності партнерів, демократичних засадах управління.

Найбільше уваги І. Франко приділив виробничій, зокрема, сільськогосподарській, кооперації. У ній він вбачав реальний шлях виходу із загальної скрути. У статті “Як нам в біді рятуватися” він дав відповідь на поставлене питання. “Нам здається, що тут треба почати раду і роботу від громади”²⁶. Кооперативне, громадське господарювання, що ґрунтується на об'єднанні зусиль і виробничих засобів, допомогло б подолати малоземелля, обмеженість ресурсів, неможливість застосування прогресивних технологій. Одноосібне господарювання на малих клаптиках землі було неефективне і нездатне забезпечити прогрес у розвитку сільського господарства. “Одиною можливою тут поправою, – зазначав І. Франко, – вважаю устроєння об'єднаної часті дрібних індивідуалістичних господарств також значнішого числа середніх господарств, зорганізованих на основі кооперації”²⁷. Великі трудові селянські господарства, в перевагах яких Франко був глибоко переконаний і які всіляко пропагував, могли виникнути лише на кооперативних, асоціативних засадах. З допомогою об'єднань можна було не лише утримати, а й підняти “найменше мужицьке господарство”, коли воно об'єднувалося в господарську цілісність з іншими подібними господарствами. В об'єднанні та взаємодопомозі крився шанс для виживання і розвитку дрібних селянських господарств.

²³ Франко І. Мізерія еміграційна // Там само. – С. 449.

²⁴ Франко І. Лихварство в Галичині // Там само. – С. 380–381.

²⁵ Франко І. Чи необхідна еміграція з Галичини // Там само. – С. 464.

²⁶ Франко І. Як нам в біді рятуватися // Там само. – С. 165.

²⁷ Франко І. Земельна власність у Галичині // Там само. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 574.

Подібні можливості існували і для робітництва. Це той самий шлях гуртування та об'єднання. "Їх власне, дуже нужденне та необезпечене життя прямо клонить їх до думок над рятунком і поправою того життя, до спілок, до збирання своїх сил для спільної праці й науки, для взаємної підмоги," – писав І. Франко про робітників²⁸. Він підкреслював, що цей процес уже розпочався, що в містах уже виникають такі спілки, спочатку для взаємної грошової підмоги, тобто кредитні. Але це був лише перший крок на шляху до створення виробничих об'єднань. Бо "тільки господарська, ремісна промислова асоціація може спасти наш народ від економічної руїни"²⁹.

І. Франко схвально ставився до споживчої кооперації, вбачаючи в ній одну із ланок процесу єднання народу. Статтею "Народна торгівля" він позитивно відгукнувся про діяльність першого споживчого кооперативу в Галичині, заснованого 1883 р., проаналізував його господарсько-фінансову діяльність, висловив тривогу з приводу можливих ускладнень у роботі. Разом з тим він зазначав, що кооператив посів провідне місце в галицькому купецькому світі, є цілком конструктивно-спроможною організацією, має торговельні стосунки з мережею сільських крамниць. Автор публікації зичив цьому "корисному товариству якнайліпшого розвитку"³⁰.

І. Франко жваво відгукувався й на інші актуальні питання тогочасного життя. Він, зокрема, активно долучився до дискусії про рух тверезості в Галичині, наголошував, що "корчми всюди є місцем суспільної і моральної зарази"³¹. При цьому він висловив свої погляди, відмінні від тих, що вбачали у пияцтві головну причину народного занепаду, а в тверезості єдиний порятунок, так і від тих, які вважали горілку потрібною для здоров'я. Не приєднуючись до тих, які в самій тверезості бачили ліки від усякого лиха, Франко, однак, визнав, що ті священики і вчителі, які займаються справою тверезості, йдуть доброю дорогою, а їх завдання почесне і гідне всякої підтримки, хоч є лише вступом до справжнього народного відродження³².

Разом із соціально-економічним піднесенням І. Франко мріяв і про національне відродження. У статті "Поза межами можливого" (1900) він обґрунтував свій погляд на національний розвій України. Автор, насамперед, зазначив, що політично несамостійна нація дозволяє себе визискувати іншій нації. Отже, робить висновок І. Франко, національно-економічні питання самі собою спонукають усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності³³. Він майже всі економічні вимоги починає адресувати державі, яка повинна допомогти їх реалізувати. Державницький підхід свідчить про поступ у його поглядах, реалізм і розуміння необхідності створення національної держави, без якої народ завжди буде наймитом, тяглом у чужих "поїздах бистроїздних". Одночасно, І. Франко підкреслював той факт, що "основою економічного гаразду є власна праця, заподливість, підприємливість і ошадність кожного поодинокого чоловіка"³⁴. Він наголошував на

²⁸ Ваццишин А. Іван Франко // Українські кооператори. – Львів, 1999. – Кн. 1. – С. 119.

²⁹ Там само.

³⁰ Франко І. Народна торгівля // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 284–285.

³¹ Франко І. Пан Щепановський про пропінацію // Там само. – С. 82.

³² Там само. С. 85.

³³ Франко І. Поза межами можливого // Там само. – Т. 45. – С. 280.

³⁴ Франко І. Народна програма // Там само. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 531.

вмінні господарювати, провадити справи в конкретному середовищі. Особливий наголос він робив на необхідності існування і діяльності індивідуальної, кооперативної та державної власності в тісній їх взаємодії.

І. Франко покладав велику надію у справі просвітництва і суспільного пере- влаштування на інтелігенцію. Він бачив, що працююче населення здебільшого складається із неосвічених та прибитих долею людей, які нездатні самотужки знайти вихід із скрути. Ось чому він закликав інтелігенцію організовувати при спілках і товариствах бібліотеки, читальні, проводити навчання і бесіди. Така діяльність, на його думку, спричинить “розбудження і оживлення думок робітничого люду”, допоможе йому усвідомити своє становище, знайти шляхи боротьби за поліпшення соціально-економічних умов.

Вихований на традиціях народної культури з її високими моральними принципами, підтримуючи ідею свободи і об’єднання українських земель в єдину суверенну державу, І. Франко твердо вірив у щасливе майбутнє українського народу. В “Одвертому листі до галицької української молодіжі” І. Франко висловив свої погляди на згуртування нації, висунув ідею єднання галичан зі східними українцями: “Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів”³⁵.

У своєму зверненні до молодого покоління інтелігенції І. Франко закликає вносити в маси національну ідею, “витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних набутоків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна держава, не може остаятися”³⁶. Визначаючи провідне спрямування української інтелігенції, І. Франко не випадково акцентував увагу на культурних “набутках”. Він був свідомий того, що національна ідея виникає тоді, коли народ усвідомлює свою єдність, власну історію, свої традиції, а відтак, відібравши все цінне із досвіду культурної еволюції людства, створює підґрунтя для самовизначення.

Акцентуючи увагу на тому, що без інтелігенції народна маса “не зорганізується і не піде наперед”, І. Франко зауважив, що “на українську інтелігенцію, на її організацію, та вияв політичних та культурних змагань звернена тепер цікавість всієї освіченої Європи, яка чує духом, що власне звідти може вийти ясне і розумне слово”³⁷.

Отже, І. Франко як журналіст постійно перебував у гущі народного життя, активно реагував на події і процеси, які відбувалися в соціально-економічній сфері, критично висловлювався щодо тогочасної дійсності, пропагував ідею соборності і незалежності України. Усе своє життя він прагнув допомогти народу позбутися злиднів, соціального і політичного гноблення.

³⁵ Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // *Його ж.* Вибрані твори: У 3-х т. – Дрогобич: Коло, 2004. – Т. 3. – С. 571.

³⁶ Там само. – С. 570.

³⁷ Франко І. Огляд української літератури за 1906 р. // *Його ж.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50-ти т. / Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів, 2001. – С. 164.